

Stefan Grzybowski

PROBLEMY FONETYKI ROSYJSKIEJ W SZKOLE POLSKIEJ

1. Problematyka wymowy w nauczaniu języka rosyjskiego w szkołach różnych typów ma wiele aspektów i wielorakie implikacje. Przede wszystkim zaś wiąże się z nią kwestia wymagań stawianych przed procesem dydaktycznym i wynikających z tego postaw wobec docelowego kształtu wymowy. Można wyróżnić dwie skrajne postawy - minimalistyczną i maksymalistyczną, między którymi jest szereg stadiów pośrednich o kontynualnym raczej, a nie dyskretnym charakterze.

Profesor Mściśław Olechnowicz w swych licznych wypowiedziach (niestety, głównie ustnych) skłaniał się ku postawie minimalistycznej. Między innymi w dyskusji nad moim referatem stwierdzającym, że system fonologiczny języka polskiego w 90-97% zadowala potrzeby dystynktywne systemu rosyjskiego¹ wyraził zadowolenie z zawartych tam ustaleń, gdyż one wskazują na to, iż nie ma potrzeby zadreżać uoźniów szkół polskich doskonałością wymowy rosyjskiej.

2. Wprawdzie ów referat nie był poświęcony problemom glotto-dydaktycznym, jednakże jego implikacje uchwycone i poparte przez Profesora stały się bodźcem do opracowania podstaw fonetyki rosyjskiej dla Polaków² i zastanowienia się nad kwestią, jaka postawa - minimalistyczna czy maksymalistyczna - powinna być zalecana wobec fonicznego kształtu wypowiedzi przy nauce języka rosyjskiego w szkole polskiej. Postawa maksymalistyczna, niewątpliwie, musi leżeć u podstaw opanowania języka rosyjskiego na stu-

¹ S. G r z y b o w s k i, Zakres współwymienności systemów fonologicznych języka polskiego i rosyjskiego, [w:] Gramatyka konfrontatywna języka polskiego i rosyjskiego, Łódź 1976, s. 127.

² S. G r z y b o w s k i, Podstawy fonetyki rosyjskiej dla Polaków, Warszawa 1983.

diach russyistycznych³. Natomiast jeśli chodzi o etap szkolny i poziom lektoratów, można pokusić się o obronę postawy minimalistycznej⁴ sprowadzającą się do tego, że skoro system fonologiczny polszczyzny w znacznym stopniu zaspokaja potrzeby fonematyki rosyjskiej, to poświęcanie uwagi tym zjawiskom rosyjskim, które mogą być zastąpione przez polskie bez przeszkód dla komunikacji językowej, mija się z celem, należy skoncentrować się w zasadzie tylko na tych, które nie mają zamienników polskich. Podstawą do wyróżnienia obydwu typów zjawisk jest kontrastywna analiza fonematyczna dokonana w oparciu o inwentarze fonemów, ich cechy dystryktywne i dystrybucję. Pozwala to ustalić stosunki diafoniczne między fonemami obydwu języków, a na ich tle możliwości zamiany. W ten sposób można dojść do wniosku, że poza możliwościami dystryktywnymi języka rosyjskiego, tzn. w sferze interferencji negatywnej, znajdują się następujące segmentalne elementy rosyjskie: [j] po spółgłoskach, [v] i [v'] po bezdźwięcznej oraz generalnie biorąc miękkość rosyjskich spółgłosek w innych pozycjach, niż przed [i], co prawda, o różnym statusie w przypadku różnych grup lokalnych⁵. Inne zjawiska foniczne języka rosyjskiego, w tym całość rosyjskiego wokalizmu⁶, można uznać za takie, które mogą być pokryte przez możliwości dystryktywne fonematyki polskiej. Innymi słowy, za kryterium minimalnej poprawności fonicznej przyznaje się poziom błędu językowego⁷, tzn. fonematycznego, czyli takie zniekształcenie postaci fonicznej jednostek znaczących, które spowoduje zlanie się ich z innymi istniejącymi lub hipotetycznymi jednostkami rosyjskimi.

Największe wątpliwości w zakresie tych ustaleń może budzić przyznanie statusu diafonicznego parze ros. [z] - pol. [w]⁸, gdyż

³ S. G r z y b o w s k i, Teoretyczna i praktyczna fonetyka na studiach russyistycznych, "Studia Filologiczne WSP w Bydgoszczy" 1977, z. 3, s. 169-170.

⁴ S. G r z y b o w s k i, O russoj fonetike dla studentow-niefikologow, "Przegląd Rusyistyczny" 1983, z. 3-4, s. 144-145.

⁵ G r z y b o w s k i, Podstawy fonetyki..., s. 46-49.

⁶ Tamże, s. 80-81, 106-108.

⁷ W. W i n o g r a d o w, Minimum fonetyczne w procesie uczenia cudzoziemców języka rosyjskiego. [w:] Naucozanie języka rosyjskiego a językoznawstwo i psychologia, red. S. Siatkowski, Warszawa 1976, s. 126-127.

⁸ G r z y b o w s k i, Podstawy fonetyki...

jak wykazują wstępne badania percepcyjne, pol. [w] w pozycji przed [o] nie jest przez Rosjan odbierane jako segment, lecz jako element wokaliczny stanowiący integralną część samogłoski. W innych pozycjach [w] również jest rzadko utożsamiane z ros. [ż]. (Wyniki badań przedstawionych w pracy magisterskiej absolwentki WSP w Bydgoszczy B. Domańskiej). Niemniej jednak, biorąc pod uwagę trudności, jakie łączą się z opanowaniem wymowy [ż] zębowego, a głównie generalną nieskuteczność wszelkich dotychczasowych zabiegów w tym kierunku, można zębową artykulację tej głoski uznać za fakultatywną na poziomie szkolnym. Dodatkowym czynnikiem pozwalającym pominąć [ż] jest również to, że najczęstszym zaburzeniem w wymowie tej głoski wśród Rosjan jest właśnie realizacja jej jako [w]. Proces zmiany [ż] na [w] wydaje się zresztą uniwersalny (o tej zmianie w języku angielskim pisze P. Ladefoget⁹).

3. Ponadto okazuje się, że przy odbiorze mowy ustnej istotną rolę mogą odgrywać nie tylko zjawiska akustyczno-fonetyczne, lecz również pewne procesy o szerszym zasięgu współdziałające z fonetycznymi¹⁰, które umożliwiają rekompensowanie lub rekonstrukcję brakujących lub wadliwych segmentów. I na tym tle można by pokusić się o tezę, iż segmentalna poprawność nawet w przypadku zjawisk wyraźnie różnych w obydwu językach nie jest zbyt istotna, gdyż np. zastępowanie ros. [t'] przez pol. [ć], w swej istocie bliższe do ros. [č'], jeśli będzie zachodziło w formach bezokolicznika np. *bieżat'*, *smotriet'*, nie spowoduje zakłócenia komunikacji językowej, gdyż zostanie zrekonstruowane na podstawie kontekstu i ogólnej perspektywy gramatycznej wypowiedzi, jeśli ta ostatnia jest poprawna. Trudno jednak przychylić się do takiego skrajnego traktowania zjawisk fonicznych, ponieważ artykulacja segmentów i ich ciągów o takim odchyleniu od normy, które doprowadza do ich zlewania się z innymi, "niezamierzonymi", zmusza odbiorcę do znacznej korekty swojej percepcji, a tym samym utrudnia komunikację językową. Zresztą w badaniach percepcyjnych teza o konieczności uwzględniania danych akustyczno-fonetycznych jest stale podnoszona¹¹, jak również stwierdza się zależność między

⁹ P. L a d e f o g e t, *Preliminaries to Linguistic Phonetics*, Chicago-London 1973, s. 64.

¹⁰ W. D. M a r s l e n - W i l s o n, *Perceiving Speech and Perceiving Words*, 1983, s. 41-42.

¹¹ Tamże, s. 39-40.

zdolnością percepcyjną a zdolnością do produkcji m. in. przy akwizycji języka obcego¹², co jest istotne dla rozumienia mowy obcej.

Można więc przyjąć, że skrajny minimalizm w stosunku do zjawisk fonicznych przy akwizycji języka obcego, tzn. zupełne ich ignorowanie, nie ma racji bytu i to stawia przed poziomem szkolnym wymóg przekroczenia co najmniej progu błędu fonematycznego, a jak się okaże, czasem nawet osiągnięcie poprawności ponadfonematycznej.

4. W tym miejscu należy wspomnieć o jeszcze jednym zjawisku już nie segmentalnym, jak rozpatrywane wyżej, lecz wciąż ściśle związane z fonetyką segmentalną, a właściwie mające najbardziej bezpośredni wpływ na kształt rosyjskiej fonetyki segmentalnej. Tym zjawiskiem jest akcent rosyjski, któremu Profesor poświęcił znaczną część swoich wysiłków twórczych¹³, i którego analiza, w tym także glottodydaktyczna¹⁴, stanowi doniosły wkład w badania akcentologiczne. Świadczy to o docenianiu roli akcentu w kształtowaniu poprawności fonicznej języka rosyjskiego. I w rzeczy samej, spośród wszystkich zjawisk fonetycznych wpływających na poprawność wypowiedzi w języku rosyjskim akcentuacja powinna zająć miejsce naczelne, gdyż ona, skorelowana odpowiednio z wieloma zjawiskami fonetyki segmentalnej, w sposób najbardziej dobitny świadczy o opanowaniu języka rosyjskiego. Jest to zjawisko wieloaspektowe łączące w sposób syntetyczny warstwę brzmieniową języka z gramatyczną i leksykalną i być może jako jedyne spośród powiązanych z fonią nigdy nie powinno uchodzić uwagi przy opanowywaniu języka rosyjskiego. Toteż stałe i wielorakie zainteresowanie Profesora tym zagadnieniem, przede wszystkim w jego aspekcie gramatycznym i leksykalnym, jest nadzwyczaj godne uwagi.

5.1. W ten sposób można pokusić się o nakreślenie podstaw rosyjskiej fonetyki wyrazowej dla potrzeb polskiej szkoły na poziomie podstawowym i średnim. Powinny się w niej znaleźć w pierwszym

¹² H. Fujisaki, Relation between Speech Production and Speech Perception, 1983, s. 23.

¹³ M. Olechnowicz, Rosyjski system akcentuacyjny, Łódź 1974, t e n ż e, Teoretyczne zasady dystrybucji rosyjskiego akcentu wyrazowego, Łódź 1974; t e n ż e, Akcent rosyjski, Wrocław 1977.

¹⁴ M. Olechnowicz, Metodyka obuczenia russkomu udarieniju w polskoj szkole, Łódź 1976.

rzędzie problemy akcentuacji rosyjskiej, przy czym od poprawności wypowiedzi pod tym względem w zasadzie nie powinno być odstępstw. Wyraz rosyjski, a czasem nawet odczyt wyrażenie powinny być stale poprawnie akcentowane, gdyż w przeciwnym wypadku utrudni to, a nawet uniemożliwi komunikację w tym języku, i to nie tylko w przypadku par zámok - zamók, ruki - ruki itp., lecz w każdym innym, jak zawód, wydat, za ruku itd.¹⁵ Akcent rosyjski jest bowiem jednym z najważniejszych zjawisk fonologicznych, sprawiających największe kłopoty przy próbach opanowania tego języka.

5.2. Z akcentuacją łączy się ściśle tzw. redukcja samogłosek nieakcentowanych, która również dostarcza Polakom sporo kłopotów, przy czym na ogół sądzi się, że na skutek interferencji graficznej, można jednak przypuszczać, że także na skutek pewnych względów morfonologicznych, mianowicie z powodu niezwykłości alternacji samogłoskowych wywoływanych miejscem akcentu¹⁶. Nieuwzględnianie rezultatów tej redukcji nie prowadzi do błędu fonematycznego, jeżeli zachowane jest poprawne akcentowanie, i przy założeniu minimalnej (a więc fonematycznej) poprawności można by to niedociągnięcie pominąć. Lecz w tym miejscu warto zaznaczyć, że poprawność foniczna, jaką należy przyjąć i na ogół się przyjmuje w szkole polskiej, powinna czasem przekraczać poziom minimalno-fonematyczny (strukturalny), wchodząc w zakres poprawności normatywnej. Samogłoski nieakcentowane stanowią taki właśnie składnik fonetyki rosyjskiej, którego realizacja normatywna jest celowa. Wynika to przede wszystkim z tego, iż wymowa "okająca" lub "jakająca" jest szczególnie rażąca z punktu widzenia rosyjskiego dialektu kulturalnego, a ponadto warto zaznaczyć, że rosyjskie samogłoski nieakcentowane, jeśli je potraktować fonematycznie jako samoistne, łatwo znajdują swoje zamienniki wśród samogłosek polskich¹⁷.

5.3. Postaci foniczne samogłosek nieakcentowanych w języku rosyjskim są ściśle związane z korelacją "twarda-miękka" systemu konsonantycznego, w którym spółgłoski palatalizowane i palatalne stanowią poza tym samoistny problem dydaktyczny. Spośród nich miękkie wargowe oraz [r'] sprawiają najwięcej problemów polskim uczniom, ponieważ ich wymowa w wygłosie i przed spółgłoskami jest

¹⁵ G r z y b o w s k i, O ruszkiej fonetyce..., s. 142.

¹⁶ Urowni sopostawiciel'nogo fonologičeskogo analiza.

¹⁷ G r z y b o w s k i, Podstawy fonetyki..., s. 107-108.

trudna do opanowania, natomiast przed samogłoskami należy je w dodatku zróżnicować względem połączeń z [j], by rozróżnić postaci fonematyczne np. siemi-siemji itp.

W przypadku miękkich zębowych obstruentów głównym problemem jest opanowanie takiej ich wymowy, by uniknąć zbliżenia do [ʃ], [ʂ], [ʐ] i by również zróżnicować je względem połączeń z [j]. Przy ros. [l'], [n'] nie wydaje się słusznym takie ich doskonalenie, by odbiegały od pol. [l] i [ń]. Należy jednak zapewnić po nich właściwą realizację [j].

Natomiast jeśli chodzi o [ʂ] i [ʐ], to tendencja do używania na ich miejscu pol. [šč] i [č] nie będzie błędem językowym, jednakże z powodów wyłuszczonych przy omawianiu wokalizmu nieakcentowanego i w tym przypadku należy zalecić przekroczenie poziomu minimalnej (strukturalnej) poprawności, a również, jak i przy innych miękkich, ostro należy postawić problem połączeń z [j].

Najmniej trudności łączy się z miękkością spółgłosek tylnojęzykowych ze względu na ich ograniczenia dystrybucyjne, podobne do znanych z języka polskiego oraz ze względu na to, że ich opozycje względem połączeń typu [C'jV] mają niewielkie obciążenie funkcjonalne, wobec czego ewentualna palatalność asynchroniczna jest niezbyt niebezpieczna.

Z powyższego już wynika konieczność zwrócenia szczególnej uwagi na [j] w pozycji postkonsonantycznej, w której możliwości dystynktywne polszczyzny są coraz bardziej ograniczane, i problem [j] stanowi jeden z kluczowych momentów w opanowywaniu wymowy rosyjskiej przez Polaków.

Pośród zjawisk wymienionych na wstępie pozostaje jeszcze [v] i [v'] po spółgłosce bezdźwięcznej. Wydaje się jednak, że wobec znacznych trudności w osiągnięciu dźwięczności tych segmentów w takiej pozycji oraz w związku z tym, że obciążenie funkcjonalne grup [Cv] wobec [Cf] jest nieznaczne, można ten element uznać za najmniej istotny spośród fonematycznych.

5.4. Powyższy zakres spraw fonetycznych, wydawałoby się bardzo ograniczony, nie jest łatwy w realizacji, dostarcza wielu trudności, wymagając od nauczyciela i od ucznia wielu wysiłków i czasu w celu przezwyciężenia negatywnej interferencji fonematycznej języka polskiego, jak również interferencji ze strony postaci graficznej wyrazów rosyjskich. Pisownia bowiem, a raczej nawyki

wyniesione z relacji "pisownia-wymowa" w języku ojczystym dostarczają dodatkowych trudności, wystarczy tylko wymienić pisownię i po ż, sz i o czy różnice między zapisami prazdnik, s Iroj, siegodnia a wymową. Są ponadto sprawy szczególnych połączeń dźwiękowych (np. [CijV]¹⁸) oraz pewne przypadki wpływu postaci fonicznych wyrazów polskich (np. w przymiotnikach na -ński).

Przy odpowiednim potraktowaniu spraw gramatycznych do tego mogą dojść alternacje morfonologiczne i ich hierarchizacja, jak również skorelowanie wymowy zjawisk wymienionych wyżej z tymi, które dadzą się przenieść bez istotnych zmian z języka polskiego, co dostarczy szeregu kwestii wymagających odpowiedniego uporządkowania i ćwiczeń wdrażających ze strony nauczyciela i materiału podręcznikowego, a wysiłku intelektualnego i akwizycyjnego ze strony ucznia w celu internalizacji całości w ten sposób, by z tego powstała nowa wartość - nowy język.

6. W taki oto sposób, wychodząc z minimalistycznego założenia, można nakreślić kanon fonetyczny przy nauczaniu języka rosyjskiego w szkole polskiej, tzn. określić, jaką minimalną poprawnością foniczną w języku rosyjskim powinni władać jej absolwenci. Są to m. in. te zagadnienia, które figurują w nowym programie szkolnym opracowanym przez komisję, której przewodniczył Profesor¹⁹ i jeszcze w ten oto sposób przyczynił się On do właściwego zakreszenia problematyki fonetycznej języka rosyjskiego dla potrzeb szkoły polskiej.

Стефан Гжибовски

ВОПРОСЫ РУССКОЙ ФОНЕТИКИ В ПОЛЬСКОЙ ШКОЛЕ

В работе рассматривается проблема минимального и максимального отношения к вопросам произношения при обучении русскому языку в польской школе. На основании некоторых предпосылок, выдвигаемых в свое время М. А. Олехновичем, и на основании сопоставления русской и польской фонематических систем автор приходит к выводу о том, что школьный уровень владения русским языком может довольствоваться минимальными требованиями, определяющимися в основном фонемати-

¹⁸ Tamże, s. 127-129.

¹⁹ Program szkoły podstawowej. Język rosyjski, klasy V-VIII, Warszawa 1984.

ческой структурой русского языка и эквивалентностью соответствующих польских фонетических явлений, и лишь в некоторых случаях можно рекомендовать достижение определенного сверхфонематического (нормативного) уровня. К основным вопросам русской фонетики, которые требуют изучения на школьном уровне, т.е. не могут быть удовлетворены за счет польской фонетики, относится целый ряд тесно связанных друг с другом явлений, из которых на первое место выдвигается русская акцентуация, разрабатываемая во многих работах М. А. Олехновича. С ней связан безударный вокализм, овладение которым необходимо в силу нормативной правильности и который в свою очередь определяется мягкой корреляцией русского консонантизма, являющейся одной из основных фонематических проблем, требующих специального изучения в польской школе, прежде всего по отношению ко многим мягким согласным в силу как фонематической, так и фонетической правильности, но также и по отношению к сочетаниям с [j]. Последним вопросом, требующим внимания в польской школе, является произношение [в], [в'] после глухих согласных. Остальные явления русской фонетики, по мнению автора, на школьном уровне могут быть удовлетворены прямым переносом явлений польской речи.